MADANIYATLARARO MUNOSABATLARDA NOVERBAL VOSITALARNING AHAMIYATI

Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti Markaziy
Osiyo xalqlari tillari va madaniyati
instituti 1-bosqich magistrantlari
Suyunova Sevara, Rahmatova Mohinur
suyunovas2004@gmail.com
mohinurraxmatova004@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada noverbal kommunikatsiyaning insonlararo muloqotdagi o‘rni, turli millat vakillari tomonidan qo‘llaniladigan noverbal vositalarning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Mimika, imo-ishora, ko‘z qarashi, tana holati, shaxslararo masofa va boshqa noverbal belgilar orqali axborot uzatish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, ayrim noverbal vositalarning turli madaniyatlarda o‘xshash ma’nolarni ifodalashi bilan birga, ularning talqinida milliy urf-odatlar, ijtimoiy me’yorlar va kommunikativ vaziyatning ta’siri mavjudligi asoslanadi. Maqolada noverbal belgilarni madaniyatlararo muloqot kontekstida to‘g‘ri anglashning nazariy va amaliy ahamiyatiga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: noverbal kommunikatsiya, madaniyatlararo kompetensiya, mimika, imo-ishora, tana tili, ko‘z qarashi, paralingvistika, proksemika, milliy-madaniy xususiyatlar, kommunikativ vaziyat.

Globallashuv jarayonining jadallashuvi turli millat va madaniyat vakillari o‘rtasidagi muloqot ko‘lamining kengayishiga olib kelmoqda. Xalqaro ta’lim, turizm, diplomatiya, iqtisodiy hamkorlik va raqamli kommunikatsiya insonlardan nafaqat boshqa tillarni bilishni, balki turli madaniy muhitlarda shakllangan muloqot me’yorlarini ham anglashni talab etmoqda. Bunday sharoitda kommunikatsiyaning verbal, ya’ni so‘z va til birliklari

orqali amalga oshadigan shakli bilan bir qatorda, noverbal shakli ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Noverbal kommunikatsiya insonning fikri, hissiyoti, munosabati va kommunikativ maqsadini so‘zlardan tashqari vositalar yordamida ifodalash jarayonidir. U mimika, imo-ishora, nigoh, tana holati, jismoniy masofa, teginish, sukut va nutqning ohang kabi xususiyatlarini qamrab oladi. Mazkur vositalar muloqot jarayonida verbal axborotni to‘ldirishi, unga qo‘shimcha mazmun berishi yoki ayrim vaziyatlarda so‘z bilan ifodalash qiyin bo‘lgan munosabatlarni namoyon etishi mumkin.

Noverbal belgilarni o‘rganish faqat inson harakatlarining tashqi ko‘rinishini tavsiflash bilan cheklanmaydi. Bunda belgi qanday sharoitda yuzaga kelgani, suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabat, madaniy me’yorlar va vaziyatning o‘ziga xos jihatlari ham hisobga olinishi lozim. Chunki bir xil harakat turli jamiyatlarda bir-biriga yaqin, ayrim hollarda esa farqli ma’nolarni anglatishi mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi turli madaniyatlarda uchraydigan noverbal vositalarning umumiy kommunikativ vazifalarini aniqlash, ularning talqiniga ta’sir etuvchi madaniy omillarni yoritish hamda madaniyatlararo muloqotda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan tushunmovchiliklarning sabablarini izohlashdan iborat.

Noverbal kommunikatsiya insonlararo munosabatlarning tarkibiy qismi bo‘lib, axborot uzatish va qabul qilishning ko‘p kanalli tizimi sifatida namoyon bo‘ladi. Suhbat davomida inson nafaqat so‘zlarning lug‘aviy ma’nosini, balki suhbatdoshining yuz ifodasi, ovoz ohangi, tana holati va harakatlarini ham kuzatadi. Ushbu belgilar xabarni qanday tushunish, suhbatdoshning munosabatini baholash va muloqotning keyingi bosqichini belgilashda ishtirok etadi.

Noverbal kommunikatsiyaning muhim xususiyatlaridan biri uning ko‘p ma’nolilik xususiyatidir. Masalan, tabassum odatda xayrixohlik yoki quvonch bilan bog‘lanadi. Biroq muayyan vaziyatda u xijolat, noqulaylik, hayajon yoki ijtimoiy odob talabiga rioya qilishni ham anglatishi mumkin. Shuning uchun alohida belgini kuzatish orqali insonning ichki holati haqida qat’iy xulosa chiqarish ilmiy jihatdan asosli emas.

Noverbal vositalar turli vazifalarni bajaradi. Birinchidan, ular verbal xabarni to‘ldiradi. Masalan, minnatdorlik bildiruvchi so‘zning samimiy ohang va yuz ifodasi bilan aytilishi uning ijobiy ta’sirini kuchaytirishi mumkin. Ikkinchidan, noverbal belgilar nutqni tartibga soladi: suhbatdoshning bosh irg‘ashi tinglayotganini bildirishi, qo‘l harakati esa gapirish navbatini olishga ishora qilishi mumkin. Uchinchidan, ular hissiy munosabatni namoyon etadi. To‘rtinchidan, ayrim imo-ishoralar mustaqil kommunikativ belgi vazifasini bajaradi.

Erika A. Cartmillning imo-ishoralarga bag‘ishlangan ilmiy sharhida ham jestlar til va tafakkur bilan chambarchas bog‘liq hodisa sifatida talqin qilinadi. Imo-ishoralar axborot yetkazish bilan birga, o‘zaro ta’sirni muvofiqlashtirish va fikrlash jarayonida ham ishtirok etadi [1].

Demak, noverbal kommunikatsiyani faqat qo‘l yoki bosh harakatlari bilan chegaralash mumkin emas. U insonning tashqi xatti-harakatlari orqali shakllanadigan, vaziyat va madaniy muhit bilan uzviy aloqada bo‘lgan murakkab kommunikativ tizimdir.

Insonlarning biologik va ijtimoiy tajribasida ayrim umumiyliklar mavjudligi turli madaniyatlarda o‘xshash kommunikativ vazifalarni bajaradigan noverbal vositalarning uchrashiga zamin yaratadi. Biroq bunday umumiylik barcha belgilar va ularning talqini mutlaqo bir xil degan ma’noni anglatmaydi.

Mimika va hissiy holatlarning ifodalanishi. Mimika yuz mushaklarining harakati orqali hissiy holat va munosabatlarni namoyon etish vositasidir. Quvonch, qayg‘u, hayrat, qo‘rquv va g‘azab kabi hissiyotlar yuz ifodalarida muayyan o‘xshashliklar bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Shu sababli mimika turli tillarda so‘zlashuvchi insonlar o‘rtasidagi muloqotda ham muayyan axborotni anglashga yordam beradi.

Paul Ekman va uning hamkorlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda turli madaniy guruh vakillarining yuz ifodalarini baholash jarayonida ayrim umumiyliklar aniqlangan [2]. Mazkur natijalar hissiy ifodalarni anglashda madaniyatlararo o‘xshashliklar mavjudligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, yuz ifodalarining ma’nosini anglash faqat biologik omillar bilan belgilanmaydi. Insonning tarbiyasi, ijtimoiy tajribasi, muayyan vaziyat va hissiyotlarni

namoyon etishga doir madaniy me’yorlar ham muhim ahamiyatga ega. James A. Russellning tadqiqotlar sharhida hissiy yuz ifodalarining universalligi haqidagi xulosalarni baholashda tadqiqot metodlari va talqin sharoitlarini hisobga olish zarurligi ta’kidlangan [3].

Masalan, tabassum ko‘plab madaniyatlarda ijobiy munosabat, xayrixohlik yoki muloqotga tayyorlik belgisi sifatida ishlatiladi. Biroq insonning tabassum qilishi har doim ham uning xursand ekanini anglatmaydi. Ayrim vaziyatlarda u odob saqlash, noqulaylikni yumshatish yoki keskin munosabatdan qochish vositasi bo‘lishi mumkin.

Shunday qilib, mimikani tahlil qilishda yuz ifodasini kuzatish bilan birga, uning yuzaga kelish sababi va kommunikativ vaziyatni ham hisobga olish lozim.

Bosh harakatlari va ma’qullash ifodasi. Boshning yuqoridan pastga harakatlantirilishi ko‘plab madaniyatlarda rozilik, tasdiqlash yoki suhbatdoshni tinglayotganlikni bildirish uchun qo‘llanadi. Masalan, suhbat davomida bir kishining bosh irg‘ashi ikkinchi kishiga uning fikri tinglanayotganini anglatishi mumkin.

Biroq mazkur harakatning kommunikativ vazifasi ham vaziyatga bog‘liq. Bosh irg‘ash ba’zan to‘liq rozilikni emas, balki suhbatni davom ettirishga tayyorlik yoki axborotni eshitganlikni bildiradi. Shu bois uni har doim qat’iy ma’qullash belgisi sifatida talqin qilish to‘g‘ri emas.

Madaniyatlararo muloqotda bosh harakatlarining yo‘nalishi va ma’nosi ham farqlanishi mumkin. Shuning uchun suhbatdoshning javobini faqat bitta noverbal belgiga asoslanib baholash o‘rniga, uning so‘zlari va boshqa xatti-harakatlarini ham tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Qo‘l harakatlari va ijtimoiy munosabat. Qo‘l harakatlari noverbal kommunikatsiyaning keng tarqalgan shakllaridan biri hisoblanadi. Ular salomlashish, xayrlashish, ma’qullash, e’tibor qaratish yoki muayyan axborotni ta’kidlash kabi vazifalarni bajaradi.

Masalan, qo‘lni ko‘tarib silkitish ko‘plab jamiyatlarda uzoq masofadan salom berish yoki xayrlashish vositasi sifatida qo‘llanadi. Bunday harakatning ma’nosi ko‘pincha uning bajarilish usuli va vaziyat orqali anglashiladi.

Bosh barmoqni yuqoriga ko‘tarish ham ayrim madaniy muhitlarda ma’qullash, ijobiy baholash yoki ishning muvaffaqiyatli yakunlanganini bildirish uchun ishlatiladi. Biroq ushbu ishoraning ma’nosi barcha mamlakatlarda bir xil emas. Ayrim hududlarda u boshqa ma’nolarni anglatishi yoki nomaqbul deb qabul qilinishi mumkin.

Bu holat imo-ishoralar ikki xil xususiyatga ega ekanini ko‘rsatadi: ularning ayrimlari umumiy kommunikativ vazifalarni bajaradi, boshqalari esa muayyan madaniyatda shakllangan ramziy ma’nolar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Tana holati va shaxslararo munosabat. Tananing tutish holati, harakatlarning tezligi va suhbatdoshga nisbatan yo‘nalishi ham muloqot mazmuniga ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, suhbatdosh tomonga yuzlanish muloqotga e’tibor qaratilganini ko‘rsatishi mumkin. Boshni biroz egish ayrim vaziyatlarda hurmat, muloyimlik yoki tinglashga tayyorlik sifatida talqin etiladi.

Yelkani qisish esa ko‘pincha noaniqlik, bilmaslik yoki vaziyatga nisbatan ishonchsizlikni ifodalash uchun ishlatiladi. Biroq bu harakatning ma’nosi ham suhbat mazmuniga bog‘liq. U befarqlik, ikkilanish yoki javob berish imkoniyati cheklanganini anglatishi mumkin.

Tana holatini tahlil qilishda insonning individual odatlari va jismoniy holatini ham unutmaslik kerak. Masalan, suhbat davomida qo‘llarni ko‘krak oldida tutish har doim ham muloqotga qarshilik yoki norozilikni bildirmaydi. Bu shunchaki qulay holat yoki odatiy xatti-harakat bo‘lishi mumkin.

Turli xalqlarda o‘xshash noverbal belgilar uchrasa-da, ularning qo‘llanish chastotasi, vazifasi va ijtimoiy bahosi bir xil bo‘lmasligi mumkin. Bu farqlarni tushuntirishda madaniyat, ijtimoiy me’yor, yosh, mavqe, muloqot turi va vaziyat kabi omillar muhim o‘rin tutadi.

Ko‘z qarashi va muloqot me’yorlari. Ko‘z qarashi suhbatdoshga e’tibor qaratish, muloqotda ishtirok etish va munosabatni namoyon qilishda muhim vosita hisoblanadi. Ayrim madaniy muhitlarda suhbatdoshning ko‘ziga qarab gapirish ishonch, ochiqlik va samimiylik belgisi sifatida qabul qilinadi. Boshqa muhitlarda esa uzoq vaqt tik qarash,

ayniqsa, yoshi katta yoki yuqori mavqedagi kishiga nisbatan, noqulaylik tug‘dirishi mumkin.

Shu sababli ko‘z qarashining ma’nosini universal qoida sifatida belgilash mumkin emas. Uning kommunikativ vazifasi suhbatdoshlarning o‘zaro munosabati, vaziyatning rasmiy yoki norasmiyligi va mahalliy odob me’yorlari bilan belgilanadi.

Masalan, o‘quvchining o‘qituvchini tinglayotganda ko‘z qarashini vaqti-vaqti bilan chetga olishi e’tiborsizlikni anglatmasligi mumkin. Ayrim madaniy sharoitlarda bu hurmatni saqlash usuli sifatida namoyon bo‘ladi.

Shaxslararo masofa va proksemika. Proksemika insonlarning muloqot davomida jismoniy masofadan qanday foydalanishini o‘rganuvchi yo‘nalishdir. Shaxslararo masofa muloqot ishtirokchilarining o‘zaro yaqinligi, ijtimoiy mavqei, vaziyat va madaniy odatlarga qarab o‘zgaradi.

Oila a’zolari yoki yaqin do‘stlar o‘rtasida qisqa masofada muloqot qilish tabiiy qabul qilinishi mumkin. Rasmiy uchrashuvlarda esa ko‘proq masofa saqlash talab etiladi. Bunday farqlar turli jamiyatlarda o‘ziga xos me’yorlar asosida shakllanadi.

Madaniyatlararo vaziyatda bir inson uchun odatiy bo‘lgan masofa ikkinchi inson uchun haddan tashqari yaqin yoki uzoq tuyulishi mumkin. Natijada suhbatdoshlar o‘rtasida noqulaylik yoki noto‘g‘ri tushunish yuzaga keladi.

Shu nuqtayi nazardan, jismoniy masofani saqlash shunchaki tashqi odat emas, balki shaxsiy hudud, hurmat va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liq kommunikativ hodisa hisoblanadi.

Salomlashish va teginish me’yorlari. Salomlashish insonlar o‘rtasida ijtimoiy aloqani o‘rnatishning muhim vositasidir. Uning shakllari qo‘l berib ko‘rishish, bosh egish, qo‘lni ko‘ksiga qo‘yish, quchoqlashish yoki masofadan qo‘l silkitish kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi.

Har bir jamiyatda salomlashishning maqbul shakllari tarixiy tajriba, urf-odat va ijtimoiy me’yorlar ta’sirida shakllanadi. Bir madaniyatda odatiy bo‘lgan jismoniy yaqinlik boshqa madaniyat vakili uchun shaxsiy hududning buzilishi sifatida qabul qilinishi mumkin.

Shu bois madaniyatlararo uchrashuvlarda salomlashish shaklini tanlashda vaziyatga, suhbatdoshning munosabatiga va mahalliy odatlarga e’tibor qaratish zarur.

Madaniyatlararo kommunikatsiyada uchraydigan asosiy muammolardan biri — suhbatdoshning xatti-harakatlarini o‘z madaniyatiga xos me’yorlar asosida baholashdir. Inson o‘z jamiyatida odatiy hisoblangan muloqot shakllarini tabiiy va umumiy qoida sifatida qabul qilishi mumkin. Biroq boshqa madaniyat vakili ayni belgiga boshqacha munosabat bildirishi ehtimoldan xoli emas. Masalan, suhbat davomida ko‘zga kamroq qarashni e’tiborsizlik deb baholash yoki ma’qullash ishorasini barcha mamlakatlarda bir xil ma’noga ega deb hisoblash noto‘g‘ri talqinlarga sabab bo‘lishi mumkin. Bunday holatlarda muammo harakatning o‘zida emas, balki uni izohlashda qo‘llanilgan madaniy mezonlarda namoyon bo‘ladi.

Noverbal kommunikatsiya bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlarda hissiy ifodalarni anglashda umumiyliklar bilan bir qatorda, madaniy farqlar ham mavjudligi ta’kidlanadi. Bu esa inson xatti-harakatlarini baholashda biologik omillar, o‘rganilgan ijtimoiy me’yorlar va vaziyatning o‘zaro ta’sirini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Mazkur muammoni kamaytirish uchun bir necha ilmiy-amaliy tamoyilga rioya qilish maqsadga muvofiq:

Birinchidan, noverbal belgini alohida emas, balki umumiy kommunikativ vaziyat bilan bog‘liq holda tahlil qilish kerak. Birgina yuz ifodasi yoki tana harakati asosida insonning niyati haqida qat’iy xulosa chiqarish mumkin emas.

Ikkinchidan, verbal va noverbal axborot o‘rtasidagi munosabatni hisobga olish lozim. Agar insonning so‘zlari va tana harakatlari bir-biriga mos kelmasa, bu holat darhol yolg‘on yoki samimiyatsizlik belgisi deb baholanmasligi kerak. Bunday nomuvofiqlik hayajon, charchoq, vaziyatning murakkabligi yoki boshqa omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Uchinchidan, boshqa madaniyat vakillarining muloqot odatlarini o‘rganish muhimdir. Bu jarayonda stereotiplardan qochish, turli madaniyatlarning ichki xilma-xilligini tan olish va shaxsiy tajribani barcha vakillarga tatbiq etmaslik zarur.

Quyida “Odam bo‘lish qiyin” asaridan olingan ayrim misollar tahlili bilan tanishib chiqamiz:

It o‘zining nomini eshitib, to‘xtadi-da, buyruq kutgandek Obid akaga ingichka qora tumshug‘ini cho‘zdi. - Bor, bor, seni chaqirganim yo‘q, - dedi Obid aka qo‘li bilan yo‘lga ishora qilib. [9, 19]

Itning tumshug‘ini cho‘zishi — uning o‘z nomini eshitib, Obid akadan buyruq yoki topshiriq kutayotganini anglatadi. Bu harakat itning nomiga o‘rganganini va inson ishoralariga munosabat bildirishini ko‘rsatadi.

Obid akaning qo‘li bilan yo‘lga ishora qilishi — itga ketishi kerakligini bildirish, uni o‘zidan uzoqlashtirish ma’nosini anglatadi. U bu harakati orqali itni chaqirmaganini so‘zsiz ham tushuntiradi. Demak, qo‘l harakati og‘zaki nutqni to‘ldirib, fikrni yanada aniq ifodalashga xizmat qilgan.

Bo‘lmasa... - dedi Obid aka Abdullaga ko‘z qisib qo‘yib. - Tursun bo‘lsin. Hojar buvi o‘choq boshidan chiqdi. Uning ko‘zlari jiqqa yosh edi. [9,

Obid akaning Abdullaga ko‘z qisishi — oddiy ko‘z harakati emas, balki yashirin ma’no anglatadigan noverbal ishoradir. U bu orqali Abdullaga nimanidir so‘zsiz bildiradi, o‘zaro tushunish yoki kelishuvga ishora qiladi. Keyin «Tursun bo‘lsin» deb aytishi ko‘z qisishning muayyan vaziyatga bog‘liq ma’nosini ochib beradi.

Hojar buvining ko‘zlari jiqqa yosh bo‘lishi — uning ichki kechinmalari, qayg‘usi yoki iztirobini tashqi ko‘rinish orqali namoyon etadi. Bu yerda ko‘z yoshi hissiy holatni ifodalovchi noverbal vosita hisoblanadi. Muallif Hojar buvining ruhiy holatini bevosita aytib bermasdan, uning ko‘zlari orqali o‘quvchiga yetkazadi.

Xulosa: Har ikki misolda noverbal vositalar — qo‘l harakati, ko‘z qisish va ko‘z yoshi — qahramonlarning niyati, o‘zaro munosabati hamda hissiy holatini anglashga yordam beradi. Ular so‘z bilan ifodalangan mazmunni to‘ldiradi, ayrim hollarda esa yashirin ma’noni ochib beradi.

Xulosa qilib aytganda, noverbal kommunikatsiya fikr, hissiyot va ijtimoiy munosabatlarni ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Mimika, imo-ishora, ko‘z qarashi, tana holati va sukut kabi vositalar turli madaniyatlarda o‘xshash vazifalarni bajarsa-da, ularning ma’nosi madaniy me’yor va muloqot vaziyatiga qarab farqlanadi. Shu sababli noverbal belgilarni kontekst asosida talqin qilish, madaniy farqlarni hurmat qilish va

tushunmovchiliklarni aniqlashtirish madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishning muhim shartidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Cartmill, E. A. Imo-ishoralar. Antropologiyaning yillik sharhi, 2022, 51-jild, 455–473-betlar. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-041420-104310

2. Ekman, P., Friesen, W. V., O'Sullivan, M., Chan, A. va boshqalar. Hissiyotlarni ifodalovchi yuz ifodalarini baholashdagi umuminsoniy xususiyatlar va madaniy farqlar. Shaxsiyat va ijtimoiy psixologiya jurnali, 1987, 53-jild, 4-son, 712–717-betlar. DOI: https://doi.org/10.1037/0022-3514.53.4.712

3. Feng, H. Madaniyat va so'zsiz muloqot. Xalqaro qiyosiy adabiyotshunoslik, 2023, 6-jild, 3-son, 75–97-betlar. DOI: https://doi.org/10.19857/j.cnki.ICL.20236304

4. Formanovskaya, N. I. Rus nutq odobi: tilshunoslik va metodika jihatlari. – Moskva, 1982, 6-bet.

7. Muminov, S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti, 2000.

8. Russell, J. A. Yuz ifodalaridan hissiyotlarni hamma madaniyat vakillari bir xil taniydimi? Madaniyatlararo tadqiqotlar sharhi. Psixologik axborotnoma, 1994, 115-jild, 1-son, 102–141-betlar. DOI: https://doi.org/10.1037/0033-2909.115.1.102

9. Saidxonov M. Aloqa, aralashuv va imo-ishoralar. – Toshkent: Fan, 2008.

10. Umarbekov O'. Odam bo'lish qiyin: roman. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.